

תחילתם של יחסים מפותלים

שלמה שפיר

יעקב שרת (עורך), פולמוס השילומים: משה שרת במערכת המשא-ומתן על הסכם השילומים מגרמניה, קובץ פרוטוקולים ומסמכים 1950–1953, העמותה למורשת משה שרת, תל-אביב, 973 עמודים.

במלאות שישים שנה למדינת ישראל, במאזן אירועים מרכזיים, הישגים וגם כישלונות, נועד בוודאי מקום חשוב גם למערכת היחסים המפותלים עם גרמניה שהחלו עם מאמצי ישראל – בתמיכת ארגונים יהודיים בתפוצות – לזכות בשילומים תמורת לפחות חלק מהרכוש היהודי שנשדד. מאמצים אלה החלו שנים ספורות בלבד לאחר תום מלחמת העולם השנייה, שבה המיטה המדיניות הרצחנית של גרמניה הנאצית את האסון הגדול ביותר על העם היהודי בעת החדשה. למרות הלבטים, ההסתייגויות וההכחשות, שאין בשיחות על שילומים יותר מהשבת הגזל, הביא המשא ומתן הישיר עם הגרמנים להתפתחות הדרגתית של יחסים מסועפים בתחומים הכלכלי, המדעי, הפוליטי ואף הביטחוני עוד לפני כינון היחסים הדיפלומטיים במועד מאוחר יחסית, ב-1965. חרף עליות וירידות לאחר מכן הפכה הרפובליקה הפדרלית הגרמנית – המערבית עד 1990 ומאז המאוחדת – לתומכת העיקרית בישראל באירופה.

חלקו הראשון במעלה של משה שרת באותו שלב ראשון אחרי הקמת מדינת ישראל והמדינה המערב גרמנית, שתחילה הייתה מוגבלת בריבונותה, ידוע היטב לחוקרים שעסקו בנושא, כגון ישעיהו ילינק, יחיעם ויץ ונילס האנזן הגרמני.¹ גבריאל שפר ציין

---

1 Yeshayahu A. Jelinek, *Deutschland und Israel: Ein neurotisches Verhältnis*, München 2004, p. 215 ילינק מגדיר את שרת כאישיות המובילה בצד הישראלי, אך מקדים לו את נחום גולדמן. יחיעם ויץ בהקדמה לפולמוס השילומים, שנדפסה גם בקתדרה, חוב' 115 (ניסן תשס"ה), רואה בשרת את הדמות המרכזית בתהליך יחסיה של ישראל עם גרמניה – מחזר מוחלט למגעים ולמשא ומתן עמה.

את תרומתו בכיורגפיה מקיפה.² בציבור הרחב, בפרסומים לרגל ימי השנה לחתימת הסכם השילומים או לכינון יחסים דיפלומטיים בין ישראל לגרמניה, מובלטים לרוב דוד בן-גוריון וקונרד אדנאואר כמחוללי היחסים החדשים. לאמיתו של דבר, למרות התפקיד החיוני שמילא בן-גוריון בזירה הפנים-מפלגתית בשכנוע מפא"י בהכרח המשא ומתן הישיר, פועלו העיקרי ביחסים עם גרמניה חל בשנים מ-1956 ועד להתפטרותו בקיץ 1963, ואילו הפורמליזציה של היחסים במישור הדיפלומטי בוצעה רק בתקופת כהונתם של לוי אשכול ולודוויג ארהארד ב-1965. פרסום הקובץ עתיר המסמכים על משה שרת במערכות המשא ומתן על השילומים על ידי בנו יעקב והעמותה למורשת משה שרת הוא אפוא דבר בעתו. הפרוטוקולים של הכנסת, ישיבות הממשלה ושאר המסמכים מדגימים היטב את חלקו המרכזי של שרת כמתכנן וגם כפולמוסן בכל שלבי המערכה מ-1950 ועד חתימת הסכם לוקסמבורג ב-10 בספטמבר 1952. אולי חבל שהעורך לא הוסיף יותר מסמכים לפחות עד לאשרור ההסכם על ידי הבונדסטאג במארס 1953. גם ההקדמה של פרופ' יחיעם ויץ, שהופיעה תחילה בקתדרה, מסתיימת בדיון בכנסת בינואר 1952 ולא הושלמה לצורכי הקובץ. ב'אחרית דבר' הסוקרת את השתלשלות יחסי ישראל-גרמניה מאז, הגדיר פרופ' בנימין נויברגר את תרומתו של שרת כ'קול התבונה המדינית וראיית הנולד'.³

שלושה היו הגורמים העיקריים במערכה שלה מוקדש הקובץ, אם כי בהתאם לייעודו הוא מתרכז במדינת ישראל; התפוצה היהודית וגם ההתפתחויות בגרמניה תופסות בו מקום שולי. כמדינה שקלטה בשנות קיומה הראשונות מאות אלפי ניצולי מחנות, פליטים ולוחמים אנטי-נאצים בעיקר ממזרח אירופה, שרבים מאזרחיה הוותיקים והחדשים איבדו בני משפחה אשר נרצחו בידי הגרמנים ועוזריהם, מטבע הדברים שרר בה הלך רוח אנטי-גרמני תקיף במישור האנושי, הפוליטי, החברתי והתרבותי. בניגוד לרוב המדינות החדשות שקמו אחרי המלחמה התברכה ישראל, הודות למורשת התנועה הציונית והיישוב היהודי בארץ, במשטר דמוקרטי פלורליסטי. אך היא ירשה גם את הקיטוב המחריף בין מפא"י, שלמרות מעמדה ההגמוני הממושך לא נהנתה מרוב מוחלט, לבין השמאל הציוני והלא-ציוני, המפלגות הדתיות הציוניות והלא-ציוניות, וכן הלאומנים הרביזיוניסטים חברי חרות והגוש האזרחי הציוני-כללי המקורב אליהם בכמה תחומים. זה היה הרקע למערכה הציבורית והפוליטית רבת המתח שהעסיקה את המדינה בשנים 1951-1952 וששרת היה אחד מגיבוריה הראשיים.

גם נילס האנזן מציין את התפקיד החיוני של שרת ביחסי ישראל-גרמניה, שהיה בתחילה בולט יותר אף מבן-גוריון. Niels Hansen, *Aus dem Schatten der Katastrophe: Die deutsch-israelischen*

Beziehungen in der Ära Konrad Adenauer und David Ben Gurion, Düsseldorf 2002, p. 258

Gabriel Sheffer, *Moshe Sharett: A Biography of a Political Moderate*, Oxford 1996, pp. 624, 2

1002

3 פולמוס השילומים, עמ' 851.

רעיונות בדבר תביעה קולקטיבית של העם היהודי על מה שעוללו לו הגרמנים בתקופת שלטונו של היטלר, נוסף על תביעות לפיצויים אישיים ולהחזרת רכוש יהודי של קהילות ופרטים, עלו לדיון עוד בימי מלחמת העולם השנייה במסגרת הסוכנות היהודית, שקיוותה לנצל פיצויים קולקטיביים לבניין הארץ, והקונגרס היהודי העולמי בארצות הברית.⁴

הרכוש היהודי שאבד ונשדד הוערך תחילה בשישה עד שמונה מיליארד דולר, פרט לשטחי ברית המועצות; מאוחר יותר גדלו האומדנים בהרבה. בספטמבר 1945 דרש נשיא ההסתדרות הציונית העולמית חיים וייצמן מבעלות הברית פיצויים והחזרת רכוש מגרמניה המנוצחת בסך שמונה מיליארד דולר. אולם בוועידת פריס, שדנה בפרוצדורות מיד אחרי המלחמה, הוקצב לניצולים מהמחנות שטרם נמצא להם פתרון (ב-90 אחוז היה מדובר בניצולים יהודים) סכום זעום של 25 מיליון דולר מחשבונות גרמניים בארצות ניטרליות ועוד חמישה מיליון זהב לא-מוניטרי שמצאו צבאות הברית בגרמניה. על חלוקתו של סכום זה שארכה זמן רב הופקדו הסוכנות היהודית והג'וינט. כשקמה מדינת ישראל ב-1948, היה ברור לקברניטיה כי תביעה קולקטיבית גדולה, שיהיה בה משום חידוש ביחסים בינלאומיים, יכולה להיות מושתתת בעיקר על בסיס מוסרי ופוליטי ולא על בסיס משפטי מוגדר, הואיל והמדינה עדיין לא הייתה קיימת בימי השואה. אך בניגוד לציפיות של מוסדות כמו הקונגרס היהודי העולמי והסוכנות, גמרה הממשלה אומר – זאת גם בעידודו של שרת – שהיא עצמה חייבת לטפל בתביעת השילומים המרכזית. המסמכים בכרך מתארים כיצד נתגלגלו הדברים מקביעה זו, שהייתה מקובלת כמעט על כל המערך הפוליטי בארץ, למשא ומתן ישיר עם גרמניה (ליתר דיוק עם הרפובליקה המערב גרמנית), שעורר מחלוקת כה חריפה.

התפוצה היהודית הגדולה בעולם, יהודי ארצות הברית (אז יותר מחמישה מיליון לעומת 1.4 מיליון יהודים בישראל), שגם רבים ממנה איבדו בני משפחה וקרובים באירופה, ניסתה עוד מסוף המלחמה לכפר על אוזלת ידה בתחום ההצלה על ידי התגייסות למימוש התביעה הציונית להקמת מדינה יהודית ולתמיכה במדינה משזו קמה בימי כהונתו של הנשיא הארי טרומן. בניגוד לציבור האמריקני, שבו רווחו הלכי רוח של פיוס האויב המנוצח ואף גברו בעקבות המלחמה הקרה, התקיימה בקרב היהודים העיונות לגרמנים עוד שנים רבות. אך הדבר לא מנע התייצבותם לימין ישראל במאמציה להשיג שילומים שיתרמו לחיזוקה הכלכלי, זאת גם במשא ומתן עם ממשלת בון. יתר על כן, למרות הניגודים וחילוקי הדעות בין הארגונים הציוניים והפרו-ציוניים, הקונגרס היהודי האמריקני והעולמי, הליגה למניעת השמצה של בני ברית וותיקי המלחמה, לבין הוועד היהודי האמריקני, נרתם גם ארגון אליטיסטי זה, שמשקלו בממשל היה גדול משל שאר הארגונים, לחיזוק ידי ישראל במערכה. היושב ראש שלו,

יעקב בלאוסטיין, שב-1950 הגיע להסכם עם בן-גוריון בדבר אי-התערבות בין ישראל ליהדות ארצות הברית בעניינים פנימיים, אף היה אחד האישים הבולטים בהנהגת 'ועידת התביעות היהודיות החומריות נגד גרמניה', לצדו של נחום גולדמן.⁵ הקשר הזה בין התפוצה היהודית האמריקנית ומשקלה בדעת הקהל לבין ישראל הריבונית, הנתונה עדיין בחבלי התבגרות ראשונים, היה לבסיס המשותף בהתמודדות העם היהודי עם הפיצויים והשילומים.

הגורם המכריע, שבו היה תלוי כמובן מימוש התביעות של ישראל ושל הארגונים היהודיים בתפוצה, הייתה גרמניה עצמה. למעשה, מלכתחילה היה מדובר ברפובליקה המערב גרמנית, הואיל והן מדיניות הפנים והן הקשר בין הרפובליקה המזרח גרמנית לברית המועצות מנעו מראש כל סיכוי להיענותה לתביעת שילומים מישראל, שכבר בסוף העשור ובייחוד לאחר פרוץ מלחמת קוריאה ב-1950 החלה להשתלב דה פקטו במחנה המערבי. יש אולי ישראלים שהדבר יצרום את אוזניהם, אך העובדה שתכנית מורגנטאו להחלשת כוחה הכלכלי והתעשייתי של גרמניה (למען הדיוק, בתכניתו של שר האוצר היהודי של רוזוולט לא היה מדובר בהפיכתה לארץ חקלאית) ירדה מסדר היום עוד לפני תום המלחמה, הייתה חיונית מבחינת מימוש תביעות ישראל לשילומים ולפיצויים במועד מאוחר יותר. במקום תכנית מורגנטאו פעלה ארצות הברית לשיקום הכלכלה המערב גרמנית באמצעות תכנית מרשל, גם לשם שיקום הכלכלה המערב אירופית כולה. המלחמה הקרה עוד האיצה את התהליך. כנגד זה היא הביאה להקפאת הדה-נאציפיקציה, להחזרת רוב האליטות ששירתו את המנגנון והתעשייה בימי המשטר הנאצי ואף לחנינה סיטונית של פושעי מלחמה אזרחיים וצבאיים, שנדונו למוות או לתקופות מאסר ארוכות. כל אלה העיבו על דמותה של 'גרמניה החדשה' למשך שנים. אף על פי כן לא נתערער האתוס הדמוקרטי-ליברלי, שעליו הושתתה רפובליקת בון, מתוך יניקה ממקורות כאלה במורשת ההיסטורית הגרמנית וגם בעידוד שלטונות הכיבוש, בעיקר האמריקנים, שביניהם היו גם יהודים שאחרי 1933 היגרו לארצות הברית.

קונרד אדנאואר, איש מפלגת הצנטרום הקתולית וראש עיריית קלן מ-1917 עד מארס 1933, הקפיד לשמור מרחק מהשלטון הנאצי בכל 12 השנים, אולם אף כי היה נתון במעצר כמה חודשים, נמנע מכל התנגדות פעילה למשטר. בחודשים שלפני היבחרו למנהיג המפלגה הנוצרית-דמוקרטית החדשה באזור הכיבוש הבריטי התייחס לאשמת העם הגרמני, לרבות רבים מהכמורה הקתולית, שברצון תמכו במשטר הנאצי

Shlomo Shafir, *Ambiguous Relations: The American Jewish Community and Germany since 1945*, Detroit 1999, pp. 159-178 (להלן: שפיר, יחסים דו-משמעיים).

גם כאשר יכלו לראות בעיניהם מה שהתרחש באפריל 1933 ובפרעות 1938.⁶ אולם כפוליטיקאי העומד בראש המפלגה הגדולה ביותר עסק בראש ובראשונה בבעיות הדחופות: קליטת מיליוני הפליטים המגורשים מהמזרח, שיקומם של שבויי המלחמה המשוחררים, פינוי ההריסות ומאמצים מתמשכים להרחיב את סמכויות ממשלתו בעידן משטר הכיבוש. בנאומו הראשון בבונדסטאג, בספטמבר 1949, הסתפק אדנאואר בהצהרה רופפת שיש להעניש את 'האשמים באמת' בכיצוע הפשעים בימי השלטון הנאצי ובמלחמה, יחד עם מתיחת ביקורת על הדה-נאציפיקציה; את היהודים ואת מדינת ישראל לא הזכיר. קורט שומאכר, מנהיג האופוזיציה הסוציאל-דמוקרטית שישב עשר שנים במחנות ריכוז, הטעים באותו מושב פתיחה שהעם הגרמני יצטרך עוד זמן רב לשאת בתוצאות הרצח של ששת מיליוני היהודים ותבע להעניק לניצולים את מלוא העזרה. עם זאת, הנושא היהודי עלה בשיחות בין אדנאואר לג'ון מק-קלוי, הנציב העליון האמריקני בגרמניה, לאחר שזה הצהיר בכנס של יהודי גרמניה מיד עם בואו כי 'בעיני אומות העולם יהיה מבחנה של גרמניה הדרך שבה תתנהג כלפי היהודים ומיעוטים אחרים'. הארי גרינסטין, היועץ האחרון לצבא האמריקני בגרמניה לענייני יהודים, שהיה קשור עם הארגונים היהודיים בארצות הברית, ניסה לדרבן את מק-קלוי.⁷ חשיבות מרובה נודעה באותה תקופה גם להרברט בלנקנהורן, יועץ הקנצלר לענייני חוץ ומ-1951 מנהל המחלקה המדינית של משרד החוץ שהוקם מחדש. לשולחנו של בלנקנהורן הגיעו רוב הדו"חות של הנציגים הגרמנים הרשמיים והבלתי רשמיים בארצות הברית שהתריעו על הנזק הרב שגורמת לגרמניה עוינות היהודים באמריקה, והדגישו את הצורך להפיג מרירות זו על ידי מחווה כלפי מדינת ישראל. בלנקנהורן אף נפגש עם נוח בארו, יושב ראש הנהלת הקונגרס היהודי העולמי בלונדון, שהעביר אליו את שלוש התביעות היהודיות המרכזיות: הבעת חרטה פומבית על רצח היהודים, מלחמה באנטישמיות ופיצוי קולקטיבי משמעותי לפחות על חלק מהרכוש היהודי שנשדד. מאוחר יותר, בתקופה הקריטית 1951-1952, שימש בלנקנהורן איש קשר חיוני למגעיו של נחום גולדמן עם הקנצלר, הן כיושב ראש ועידת התביעות והן כאיש אמונה של ממשלת ישראל.⁸ ואכן, ככל שהיה גם מניע מוסרי בלבד של אדנאואר כדי לעשות משהו לכפר על פשעי עמו נגד היהודים, הוא השתלב בראייה ריאל-פוליטית שהדבר יסייע לבון בדעת הקהל האמריקנית והמערבית בכלל, נוסף על שיבוצה הפוליטי,

6 למשל, מכתב אדנאואר לכומר ברנהרד קוסטודיס, 23.2.1946, *Konrad Adenauer: Briefe 1945-1947*, Berlin 1983, pp. 172-173

7 שפיר, יחסים דו-משמעיים, עמ' 152-153.

8 הרברט בלנקנהורן, חבר המפלגה הנאצית כמו רוב עובדי משרד החוץ ברייך השלישי, התעמת בעת שירותו בשגרירות הגרמנית בושינגטון בסוף שנות השלושים כממונה על ההסברה עם דעת הקהל האמריקנית. אחרי המלחמה טען שהיה קשור עם תנועת ההתנגדות, זכה לרהביליטציה מהירה ונמנה עם מקימי שירות החוץ הגרמני החדש.

הכלכלי ואף הצבאי במערב בעקבות אילוצי המלחמה הקרה. תהליך זה, בחלקו עדיין שתדלני, אינו נדון במסמכים המובאים בקובץ, החוזרים ומדגישים את אבחנתו של שרת (וגם של בן-גוריון) בין קוממיות ממלכתית לבין גישה גלותית בהקשר הוויכוח הפנימי בעניין השילומים. אך דומה כי דווקא בהכשרת הקרקע לנכונות הגרמנית לנדון בשילומים משמעותיים היה חלק גם ל'שתדלנות גלותית'.

בנובמבר 1949 אותת אדנאואר לראשונה על נכונות למחווה צנועה כלפי ישראל – אספקת סחורות בסך עשרה מיליון מרק, שלפי פירושים שונים ניתן יהיה להגדילה לחמישים מיליון. כמה שבועות מאוחר יותר טבע נשיא הרפובליקה תאודור הויס, שבשיחות עם אישים יהודים גרמנים הבטיח לסייע בנוגע לפיזיו מוסרי וחומרי כאחת, את המונח 'בושה קולקטיבית' במקום 'אשמה קולקטיבית', שדחה. מנהל אגף המכס במשרד האוצר קורט מנדלסון, שביקר בגרמניה בקיץ 1950, בעיקר בנוגע להחזרת רכוש יהודי גרמניה, התרשם שיש נכונות גרמנית לברר תביעות ישראליות גם לגבי תשלומים אחרים, והיו עוד איתותים. על דעתו של שרת גובשה במשרד החוץ הצעה לממשלה לשגר משלחת רשמית לגרמניה לדיון בתביעות ישראל לפיזיויים קולקטיביים, להחזרת רכוש, לתיקון חקיקת הפיזיויים האישיים וכן לשחרור הכספים המוקפאים של תביעות שכבר אושרו, מבלי לחשוש יתר על המידה מפני דעת הקהל. אולם אף על פי שהכוונה הייתה במשלחת שתופנה להלכה למעצמות הכיבוש, ממשלת ישראל, כגוף פוליטי, שאוזניה כרויות לרחשי הציבור, סירבה לקבל את ההצעה, לא רק בשל התנגדות שרים מסיעות הקואליציה, אלא גם של חלק משרי מפא"י.⁹ במקום זה הוחלט מאוחר יותר על שיגור איגרות למעצמות הכיבוש בדבר החזרת רכוש יהודי ותביעות פיזיויים אישיים בלבד. ישראל השיבה בשלילה על פניית מעצמות המערב לישראל לחבור אליהן בכיטול מצב המלחמה עם גרמניה, כמו גם בעניין קבלת גרמניה לארגון החיטה העולמי. אך מתוך ראייה ריאליסטית-פרגמטית שרת הסתייג כבר אז ממדיניות ההחרמה שממילא לא תוכל להחזיק מעמד. בתגובה להערכת שרת, שמדינת ישראל בעצם מעולם לא הייתה במצב מלחמה עם גרמניה, הקשה דווקא בן-גוריון שמא יש אפשרות שישאל תכריז למפרע שהיא נמצאת במצב מלחמה עם גרמניה כדי להבהיר את המצב. אולם מנכ"ל משרד החוץ, ולטר איתן, וגם היועצים המשפטיים של הממשלה ומשרד החוץ, פסלו רעיון זה כמזיק.¹⁰

במאוס 1951 הלכה ישראל צעד נוסף ושלחה איגרות לארבע המעצמות ובהן תביעה קולקטיבית בסך 1.5 מיליארד דולר מגרמניה כולה, מיליארד דולר מהם ממערב גרמניה. כדי לעקוף את המונח 'רפרציות' שהיה שנוא על הגרמנים ולא היה מקובל על

9 פרוטוקול ישיבות הממשלה, 27.12.1950, 3.1.1951, פולמוס השילומים, עמ' 71-96.

10 פרוטוקול ישיבת ממשלת ישראל, 30.10.1950, פולמוס השילומים, עמ' 64-68. על שאלת בן-גוריון ראו, פולמוס השילומים, עמ' 79, 85.

מעצמות המערב, הושתתה ביוזמת מנכ"ל האוצר דוד הורוביץ תביעת השילומים על החזר הוצאות קליטה של חצי מיליון פליטים מהמשטר הנאצי מלפני ואחרי מלחמת העולם השנייה. נוכח הקשיים הכלכליים הגוברים והמשבר במאזן התשלומים הישראלי דחק הורוביץ בשרת וגם בבן-גוריון להאיץ את הגשת התביעה שברור היה כי היא מיועדת לגרמנים. הן לפני פתיחת המשא ומתן הישראלי-גרמני והן אחריו נמנעו ארצות הברית ובריטניה מלהפעיל לחץ על הגרמנים, בהתחשב באינטרס שלהן בהתחמשות גרמניה בעתיד הלא-רחוק ובשל חששן שהגרמנים יבקשו מהאמריקנים מלווה למילוי התחייבויות כלפי ישראל; שרת לא בנה על כך. עם זאת, בעת המשבר שפקד את ועידת השילומים באביב 1952, היה זה הנציב העליון האמריקני מק-קלוי שביקש להשפיע על אדנאואר להתפשר עם תביעות ישראל והיהודים.

שר החוץ וראש הממשלה היו מעורבים באישור הפסגה החשאית הישראלית-גרמנית הראשונה בפריס באפריל 1951 בין אדנאואר לדוד הורוביץ ומוריס פיישר, ציר ישראל בצרפת. לזימון הפגישה השתמש אדנאואר בתיווכו של חבר הבונדסטאג הסוציאלי-דמוקרטי יעקב אלטמייאר היהודי, שפנה לקונסול ישראל במינכן, אליהו לבנה. אפשר אמנם לחלוק על התרשמותו של הורוביץ כי הקשיחות שגילה והאשמת רוב הגרמנים בפשעים נגד העם היהודי הן שהניעו את אדנאואר להתייחס בכובד ראש לתביעה הישראלית.¹¹ ייתכן כי דווקא גישתו השונה כל כך של נחום גולדמן והשפה המשותפת שמצא בפגישתו עם אדנאואר בלונדון בדצמבר 1951 הן ששכנעו את המדינאי הקשיש להיענות לתביעה הישראלית בסך מיליארד דולר כחלקה של מערב גרמניה כבסיס למשא ומתן.¹² פיישר, גולדמן ועוד אחרים העירו הערות לטיטת הצהרתו של אדנאואר מ-27 בספטמבר 1951, שנוסחה בידי בלנקנהורן. בדברים שהשמיע אדנאואר בבונדסטאג גינה את הפשעים שנעשו נגד היהודים 'בשם העם הגרמני' (מונח מפוקפק שממשלת גרמניה השתמשה בו עשרות שנים), התחייב לפעול להענשת כל המעורבים בתעמולה האנטישמית, עמד על הצורך בפיצוי מוסרי וחומרי והביע את נכונותו לדון עם נציגי העם היהודי ומדינת ישראל על שילומים, תוך דחייה של האשמה כוללת נגד העם הגרמני 'ש'לרובו לא היה חלק בפשעים שביצעו הנאצים'.¹³ עוד לפני כן יזם שרת, באמצעות הסוכנות היהודית, כנס של הארגונים היהודיים הגדולים בארצות הברית ובעולם לתמיכה בתביעות ישראל, כדי למנוע מחלוקת בתפוצה. נחום גולדמן מילא את המשימה באוקטובר 1951, עם כינון ועידת התביעות היהודיות החומריות נגד

11 דוד הורוביץ, חיים במוקד, רמת-גן 1975, עמ' 79-94.

12 נחום גולדמן, זיכרונות, ירושלים 1972, עמ' 230-239, 250-249. ראו גם שלמה שפיר, 'גולדמן ואדנאואר', גשר, חוב' 129 (קיץ תשנ"ד), עמ' 59-83.

13 ראו גם את תגובת ממשלת ישראל, שנוסחה על ידי גרשון אבנר והדגישה את רקע הצהרתו של אדנאואר – רצח שליש מהעם היהודי – בלשון בוטה יותר מאשר בדברי ראש הממשלה הגרמני. פולמוס השילומים, 27.9.1951, עמ' 880-881.

גרמניה, גם אם ועידה זו לא הסתפקה בתמיכה בדרישות ישראל והקימה מסגרת קבועה. נוסף על טיפולה בהרחבת הפיצויים האינדיבידואליים הגישה 'הוועידה' תביעה קיבוצית נפרדת, בהבטחה שגם מרבית הכספים האלה יוקדשו למטרות בישראל. חששותיהם של דיפלומטים ישראלים, כי המשא ומתן על הרחבת הפיצויים האישיים יסכן את התביעה הישראלית הגלובלית, לא נתאמתו.

פרשת השילומים מהצהרת אדנאואר ועד לחתימת ההסכם ואף אשרורו זכתה להד קלוש בציבור הגרמני. על פי משאלי דעת הקהל אף סברו רוב הנשאלים שהתביעה הישראלית גדולה מדי או לא מוצדקת.¹⁴ אולם כל עניין השילומים היה נושא להחלטה של הממשלה, וחילוקי הדעות התגלו בעיקר באליטה הממסדית. כנגד זה היה בישראל ובקרב העם היהודי המשא ומתן הישיר עם המדינה יורשת הרייך הנאצי, כשהתברר כי בלעדיו השילומים אינם ברי הישג, עניין רגשי בעל משמעות לאומית עמוקה, נוסף על הניצול לצרכים פוליטיים שונים. במישור הפרלמנטרי בכנסת ובוועדת חוץ וביטחון נאלצה הממשלה בראשות מפא"י, שנהנתה מרוב לא מוצק, להיאבק בשתי חזיתות: מצד ימין ניצבה תנועת החרות, בהנהגתו של מנחם בגין. בגין פעל מתוך מסורת אנטי-גרמנית מושרשת אשר הקצינה אחרי השואה, וקיווה לחזק את שורות מפלגתו לאחר הכישלון בבחירות לכנסת ב-1951. עם שוללי המשא ומתן נמנו גם הציונים הכלליים, המפלגה השנייה בגודלה בכנסת השנייה, נושאת המורשת של הימין האזרחי ושותפיהם לעתיד של חרות בגח"ל ובליכוד. מצד שמאל, נוסף על מק"י, לא חדלה מפ"ם – המאוחדת עדיין – מלהתריע מפני הסכנה לעם היהודי מתחייט גרמניה הנאו-נאצית והפאשיזם במערב גרמניה, תוך סילוף המציאות הפוליטית בבון, למרות הכתמים ה'חומים' שנתרו שם. עיון באומיהם של יעקב ריפתין, יעקב חזן, יצחק בן-אהרן ואחרים בקובץ מהווה תזכורת באיזו מידה סנוורה האוריינטציה הפרו-סובייטית באותן שנים ראשונות לקיום המדינה רבים וטובים בשמאל הציוני, בין השאר בניסיון לנצל את הלכי הרוח האנטי-גרמניים נגד התחברות ישראל למערב. עם זאת, הצטיינו הוויכוחים הארוכים ברמתם הגבוהה, לא רק מצד מחייבי המשא ומתן אלא גם מצד רבים מהשוללים. הדבר בלט גם בדיונים בתוך מפא"י, שגם בה רבו המסתייגים מנימוקים שונים.

לאחר המשימה החלוצית בהכנות לקראת המשא ומתן עם גרמניה, בעזרת חבר דיפלומטים מוכשרים במשרד החוץ, מילא שרת תפקיד ראשון במעלה בחזית

14 לפי משאל מכון אלנסבך מספטמבר 1952, חייבו את ההסכם במפורש רק 11 אחוז מהנשאלים; 24 אחוז סברו שהסכום גבוה מדי, 44 אחוז שללו את ההסכם כולו ו-21 אחוז נמנעו מלהביע דעה. גם על פי משאל 'דיוו' בשביל הנציבות העליונה האמריקנית בדצמבר 1952, סברו 49 אחוז שאין לאפשר את ההסכם לעומת 26 אחוז מחייבים. 24 אחוז טענו שהסכום גבוה מדי, 11 אחוז ציינו כי ישראל עצמה לא סבלה בשנות המלחמה ושבעה אחוזים היו בדעה כי רק האשמים במישורן חייבים לשלם.

הפרלמנטרית והציבורית. הוא לא השתתף בישיבה המכרעת של מרכז מפא"י לקראת פתיחת המשא ומתן בוואסנאר, בשל שהייתו בעצרת האו"ם בפריס. למרות הסתייגויות של חברים כמו יוסף שפרינצק, שלא רצה כסף גרמני, אך גם לא הטיף לנקם, וגולדה מאיר שהתפארה בעמדתה האנטי-גרמנית באותן שנים, וכן ההתנגדות הנמרצת של נציגי הניצולים נכפתה הכרעה חיובית ברוב של 42 לעומת שישה על ידי בן-גוריון, שבעניין המשא ומתן הישיר היה תמים דעים עם שרת. אופיינית להלכי הרוח גם בין התומכים כמו פנחס לבון הייתה הערתו, כי לו הייתה הברירה בידיו בין השמדת ארבעים מיליון גרמנים, היה מותר על שילומים.¹⁵ בהתחשב ברגישות ובמתח במליאת הכנסת ובציבור הסתפקה הממשלה באישור פתיחת המשא ומתן בעקיפין באמצעות ועדת החוץ והביטחון. שרת, שהיה לא רק דיפלומט אלא גם פוליטיקאי, אף התחייב שאם גרמניה תבקש לכרוך את המשא ומתן על השילומים בקשרים דיפלומטיים, המשא ומתן יופסק. נראה כי לפחות בחלק מהמסד הגרמני היו ציפיות כאלה, אלא שתוך שנים ספורות התהפכה הקערה על פיה וישראל הייתה לצד המעוניין בקשרים רשמיים. אולם מחשש לתגובות של מדינות ערב והפרת דוקטרינת האלשטיין בדבר ייצוג בלעדי של גרמניה על ידי ממשלת בון הושבו פניות ישראל ריקם במשך 12 שנה.

בוועידת השילומים שנפתחה במאס 1952 לא השתתף שרת אישית והסתפק בניווט המשלחת הישראלית שבראשה עמדו גיורא יוספטל ופנחס אליעזר שנער; כראש משלחת הארגונים היהודיים שפעלה בנפרד שימש משה לוויט, מראשי הגוינט בארצות הברית. על אף הבטחתו של אדנאואר לקבל את התביעה הישראלית למיליארד דולר כבסיס לדיונים נתגלו בוועידה חילוקי דעות משמעותיים על רקע התנגדותם של שר האוצר פריץ שפר וחוגים פיננסיים וכלכליים גרמניים, שגם הסכום המוקטן של 715 מיליון דולר המוסכם על המשלחת הגרמנית נראה להם גדול מדי ושביקשו לשלב את התביעה הישראלית במשא ומתן שהתנהל בוועידת נושיה של גרמניה בלונדון. במשבר שפרץ והסעיר את דעת הקהל והפוליטיקאים בארץ שמר שרת על קור רוח בתקווה לפריצת דרך. זו הושגה, בין השאר, הודות להתערבותו של גולדמן, שבעקבותיה חזרו הצדדים לסכום של 715 מיליון דולר. מערב גרמניה התחייבה לשלם את הסכום במשך 12 שנה בעיקר בסחורות, אך חלק גם במטבע זר, תוך ניצול יתרות המטבע הזר הגרמניות באיחוד התשלומים האירופי, מה שהבטיח את המשך אספקת הדלק לישראל מבריטניה בשנים הבאות. גולדמן הסכים להקטנת התביעה הגלובלית של ועידת התביעות שבראשותו מ-500 מיליון למאה מיליון דולר, אשר ישולמו על ידי הגרמנים לישראל בסחורות והיא תחשב עם הוועידה. שרת ובן-גוריון, שהיו מוכנים בשלב מסוים להסתפק בשילומים אד הוק בסך 300 מיליון דולר, הופתעו לטובה מהסכום

שהושג: 822 מיליון דולר.¹⁶ גם אם ישראל לא נמנעה מלהודות למעצמות המערב על עזרתן, לא היה להן משקל מכריע בנדון.

חתימת חוזה השילומים בספטמבר 1952 הייתה בשביל שרת גולת הכותרת בפרק חשוב של פועלו, ובניגוד לספקנותם וחששותיהם של אחרים לגבי המעמד, היה גאה שנפל בחלקו לחתום על הסכם בינלאומי חשוב זה, 'הראשון במינו בתולדותינו'. לבד מהחשיבות שבחיזוקה של מדינת ישראל, ראה בו הישג לתפיסתו הממלכתית, 'לתחושת העצמאות, החוויה שיש מדינה', שאותה ביקש לטפח מול תחושת השואה. למען האמת, גם אם זו הייתה קיימת בלבבותיהם של מאות אלפי אזרחים עולים כמו ותיקים, היא טרם טבעה את רישומה על התודעה והזהות הישראלית כמו בעשורים הבאים, ואולי טוב שאותו הסכם התחלתי נחתם לפני כן. בתדריך לנציגויות ישראל ברחבי תבל הטעים שרת – כפי שעשה גם גולדמן בתפוצה – את תרומתו המרכזית של אדנאואר להסכם, זאת גם מתוך מניעים מוסריים. עם זאת, בהודמנויות אחרות מצא לנכון לציין את עזרת האופוזיציה הסוציאל-דמוקרטית בהנהגת שומאכר ויורשו אריך אולנהאואר. עוד ב-1950 תמך בחברות מפא"י בארגון הבינלאומי של המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות והסוציאליסטיות קומיסקו, ולאחר מכן באינטרנציונל הסוציאליסטי המחודש, שהרוב במפלגה סירב להשתתף בו בשל חברות המפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית. במאי 1952, עוד לפני חתימת הסכם לוקסמבורג, החליט מרכז מפא"י ברוב גדול על הצטרפות האינטרנציונל.¹⁷

בעימות עם המתנגדים הטעים שרת כי בוויכוח רעיוני אין מקום לאי-הזדהות וכי מפא"י שותפה למחנה הדמוקרטי המערבי. אף על פי שגם בן-גוריון נהג להזכיר מאוחר יותר את 'גרמניה של אדנאואר והסוציאל-דמוקרטים', הייתה לשרת גישה תנועתית מגובשת יותר בנדון.

עד לאשרור ההסכם על ידי הבונדסטאג במארכ 1953 עוד נאלץ שרת להשקיע עמל רב נוכח המכשולים שנתגלו בחודשים עד להשלמת המלאכה. משלחת מטעם הליגה הערבית, שביקרה בגרמניה באוקטובר ונובמבר 1952, השמיעה את השגותיה ביחס לשילומים הגרמניים העלולים לעודד את ישראל, שלא שילמה פיצויים לפליטים הערביים, לתוקפנות חדשה. גם חוגים בתעשיית היצוא ובבנקאות הגרמניות ניסו שוב להפעיל את השפעתם נגד האשרור במפלגות הקואליציה הממשלתית. בשלב מסוים שקל אדנאואר עצמו להסכים לבוררות או"ם על משלוחי השילומים, אולם בניגוד

16 תמצית הסכם השילומים, משרד החוץ: הודעה לעיתונות, 10.9.1952, פולמוס השילומים, עמ' 911-915.

17 תורת משה שרת לסוציאל-דמוקרטים, פרוטוקול הוועדה המדינית של מפא"י, 5.9.1952, ארכיון מפלגת העבודה; הדיונים על האינטרנציונל הסוציאליסטי, 13.3.1952, שם; פרוטוקול מרכז מפא"י, 17.5.1952, 21.4.1952, שם.

לדעתו הפייסנית יותר של גולדמן, דחתה ממשלת ישראל כל פיקוח על משלוחים אלה על ידי האו"ם או כל גוף בינלאומי אחר. משאורשר ההסכם החל שרת לדבר על הצורך לעודד את אותם גרמנים המקווים לשינוי מערכת היחסים עם ישראל. כשם שמ-1950 כבר פעלו בשירות משרד החוץ דיפלומטים שהדגישו את ההכרח במשא ומתן ישיר כתנאי לשילומים, המליצו עתה אישים כגון חיים יחיל, ששימש סגנו של שנער כראש משלחת השילומים בקלן, להשתחרר מהדבקות באשמה הקולקטיבית של העם הגרמני, להבחין בין גרמנים שהיו מעורבים בפשעים בפועל לבין חפים מפשע ולפעול למפנה שיוליך ליחסים דיפלומטיים מלאים.¹⁸ בדיון בשאלת השילומים בהשתתפות גולדמן, הורוביץ, אשכול, ספיר ושנער באפריל 1954, אמר שרת שהלל דן, מנהל חברת השילומים, 'לוהט בענין היחסים', כיוון שסבר שתוך חודשים ספורים אי אפשר יהיה להימנע מהזמנת מומחים גרמנים להדרכה בהקמת מתקנים ובהפעלת מכונות.¹⁹ שרת נתקל במאמציו לקידום היחסים בהתנגדות בממשלה מצד גולדה מאיר, זלמן ארן ושרי הפועל המזרחי. עקב צירוף מפת"ם ואחדות העבודה לממשלה אחרי הבחירות ב-1955 עוד גדל מספר המתנגדים. הואיל ולא היה סיכוי לרוב בממשלה ליחסים דיפלומטיים עם גרמניה, הציע שרת בתחילת 1956 יחסים מוגבלים של משלחות מסחריות וקונסולריות, אולם באותה שעה שוב לא היה הדבר רצוי לגרמנים.²⁰ עם זאת, למרות החששות שרווחו בישראל בעת הפעלת ההסכם ב-1953, הקפידה ממשלת בון על מילוי קפדני של אספקת משלוחי השילומים.

לאחר התפטרותו של שרת, מלחמת סיני וראשית עסקות הנשק הגרמניות-ישראליות, עבר מרכז הכובד ביחסים עם גרמניה לידי בן-גוריון ומשרד הביטחון, עד לפרישתו הסופית של בן-גוריון בקיץ 1963, שלפחות בחלקה הושפעה מחילוקי הדעות על רצינות איום המדענים הגרמנים במצרים. בשביל בן-גוריון היה הסיוע הכלכלי והצבאי של גרמניה חשוב יותר מהיחסים הדיפלומטיים. שרת, שחש נבגד על ידי הממשלה הגרמנית, לא התנזר מהנושא גם לאחר עזיבתו את משרד החוץ. במיוחד היה מעורב בהמשך טיפוח היחסים עם אישי המפלגה הסוציאל-דמוקרטית, שבעת ביקוריהם בארץ קידם את פניהם בבית המפלגה בתל-אביב או בבית ברל. ב-1959 עמד בראש משלחת מפא"י לוועידת האינטרנציונל הסוציאליסטי בהמבורג; באופן פרטי ביקר באותה שנה גם אצל אדנאואר. ואילו בפברואר 1965, חודשים מספר לפני מותו,

18 מכתב חיים יחיל למשה שרת, 23.3.1953, גנוך המדינה, ח"צ, 2417/17. ראו גם דו"חות נוספים של יחיל למשרד החוץ עד סיום תפקידו ב-1954, כגון סקירתו מאייר תשי"ד בשאלת היחסים בין גרמנים ליהודים, שם, 2413/ב1.

19 משה שרת, יומן אישי, 9.4.1954, תל-אביב 1978, כרך ב, עמ' 445-448.

20 אופייני לאכזבתו של שרת מהמפנה בעמדתה של בון הוא מכתבו לאלעזר שנער, 22.2.1956, הארכיון הציוני המרכזי, Z6/1111. לעומת מערב גרמניה הוא מציין לטובה דווקא את אוסטריה, שבאותה עת הוסכם עמה על כינון יחסים דיפלומטיים.

חזר והטעים בתשובתו לפנייה של מרכז קיבוץ רביבים, שבאסיפה כללית החליט שלא לייצא פרחי סייפן לגרמניה, שאין הנטייה הרגשית הזאת הולמת את 'הווייתנו הממלכתית ועומדת בניגוד לצרכים החיוניים של ישראל'.²¹

במבט לאחור 55 שנה, אכן התאמתו חששות המתנגדים מאז, שהסכם השילומים יסלול את הדרך ליחסים נרחבים הרבה יותר בין ישראל לגרמניה, אך אין להסיק מכאן שהם צדקו. כפי שטען בצדק שרת, לחרם מצד ישראל, ואפילו מצד כל היהודים בארץ ובתפוצות, לא היה כל סיכוי להצליח. הרפובליקה הפדרלית הייתה משתלבת ממילא בתפקיד בולט באירופה, בנאט"ו ובמכלול הגוש המערבי. היחסים עם ישראל אף לא פטרו אותה מהאחריות ההיסטורית לשואה; גם כיום השיח על השואה והמחקר ההיסטורי המתמשך על מה שעולל המשטר הנאצי ליהודי גרמניה ואירופה מוסיף להעסיק מלומדים, אנשי רוח ותקשורת גרמנים רבים – גם בשנים האחרונות כשבספרות, במחקר ובדעת הקהל יש תשומת לב גוברת לסבלות הגרמנים במלחמת העולם השנייה. ישראל זכתה, נוסף על השילומים שהיו חיוניים לה בשנות החמישים והשישים, בסכומים גדולים בהרבה במטבע זר באמצעות הפיצויים האישיים של מאות אלפים מאזרחיה. הסיוע הצבאי הגרמני עד 1965 היה חיוני בתקופה שקדמה לאספקת הנשק המאסיבית הישירה מארצות הברית. הקשרים בתחומי המדע, הטכנולוגיה, הכלכלה, חילופי הנוער והתרבות וגם הביטחון הם המסועפים ביותר מכל ארצות אירופה. קשרים אלה של הקולקטיב הממלכתי לא מונעים מרבבות ישראלים להוסיף ולהחריש את גרמניה באופן אישי, כשם שרבבות אחרים מקיימים עם גרמניה קשרים עסקיים ומקצועיים.

21 מכתב שרת למשה ברזלי, קיבוץ רביבים, 7.2.1965, בתוך: אלון גן, 'פרחים לגרמניה', ישראל, חוב' 9 (2006), עמ' 119-121, מובא בפולמוס השילומים, עמ' 923-924.